

Особливості розвитку рефлексивних компонентів у структурі суб'єктності майбутніх психологів

У статті висвітлюється проблема професійно-особистісного становлення майбутніх психологів; суб'єктність розглядається визначальною властивістю, завдяки якій стає зрозумілішою сутнісна логіка особистісного та професійного становлення майбутнього психолога; увага акцентується на результатах експериментального дослідження особливостей розвитку рефлексивних компонентів у структурі суб'єктності майбутніх психологів, які свідчать про недостатній рівень розвитку досліджуваних показників.

Ключові слова: професійно-особистісне становлення, суб'єктність майбутніх психологів, суб'єктні якості, рефлексивність, самооцінка, самоствавлення, професійна самооцінка, самооцінка професійно значущих якостей.

В статті освітається проблема професійно-особистісного становлення майбутніх психологів; суб'єктність розглядається визначальною властивістю, завдяки якій стає зрозумілішою сутнісна логіка особистісного та професійного становлення майбутнього психолога; увага акцентується на результатах експериментального дослідження особливостей розвитку рефлексивних компонентів у структурі суб'єктності майбутніх психологів, які свідчать про недостатній рівень розвитку досліджуваних показників.

Ключевые слова: профессионально-личностное становление, субъектность будущих психологов, субъектные качества, рефлексивность, самооценка, самоотношение, профессиональная самооценка, самооценка профессионально важных качеств.

Постановка проблеми. Особливий інтерес до особистісного та професійного становлення майбутніх психологів, який має місце сьогодні, обумовлюється підвищенням соціальної значущості цієї професії, стрімким зростанням її популярності та розширенням сфер застосування. У численних дослідженнях, присвячених вивченню особистісних якостей висококваліфікованого фахівця (К.О. Абульханова-Славська, О.Г. Асмолов, Г.О. Балл, І.Д. Бех, О.Ф. Бондаренко, З.С. Карпенко, Г.К. Радчук, М.В. Савчин, В.В. Сериков, В.І. Слободчиков, В.О. Татенко, І.С. Якиманська та ін.), визначальною властивістю, завдяки якій стає зрозумілішою сутнісна

логіка особистісного та професійного становлення майбутнього психолога, розглядається суб'єктність.

На основі здійсненого теоретико-методологічного аналізу наукової літератури з проблеми суб'єктності (Б.Г. Ананьєв, Л.І. Божович, О.Ф. Бондаренко, М.В. Єрмолаєва, З.С. Карпенко, С.Л. Рубінштейн, В.О. Татенко, Т.М. Титаренко та ін.) у контексті нашого дослідження суб'єктність майбутніх психологів визначається як інтегральна властивість особистості, яка полягає у позитивному самоствавленні, відчутті авторства власного життя та усвідомленні відповідальності за його здійснення, у здатності до рефлексивності і прагненні до самоактуалізації та саморозвитку. З-поміж виділених нами емпіричних показників суб'єктності, таких, як ціннісно-мотиваційна сфера, інтернальність, відповідальність, загальне самоствавлення, автономність в учбово-професійній діяльності, рівень самоактуалізації, особливу увагу варто приділити дослідженню особливостей рефлексивних компонентів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Низка дослідників (Г.С.Абрамова, М.В.Бадалова, Р.В.Овчарова, Н.І.Пов'якель та ін.) невід'ємною складовою готовності до майбутньої професійної діяльності у сфері психології визначають саме рефлексивні компоненти самосвідомості майбутнього спеціаліста. Як зазначає Н.І. Пов'якель, вони не тільки спрямовують процес мислення і прийняття рішення, але й забезпечують регулювання і саморегулювання діяльності та поведінки, збереження психофізичного й енергетичного потенціалу фахівця [3].

М.В. Бадалова розглядає рефлексивність майбутніх психологів як системну категорію, яка складається з двох взаємопов'язаних підсистем:

1. Сукупність уявлень спеціаліста про особливості ефективної професійної діяльності: наявність індивідуальної узагальненої теорії, на основі якої створюється і розвивається власна концепція психологічної допомоги, теоретична сензитивність – відкритість новому теоретичному знанню, соціабельність, прийняття своєї недосконалості і шляхи подальшого професійного розвитку, система професійних цінностей, яка враховує, зокрема, етичний кодекс практичного психолога, прийняття труднощів і суперечностей різних сторін професійної діяльності як стимулу для подальшого розвитку, здатність вийти за межі безперервного потоку професійної діяльності з метою побачити свою працю загалом.

2. Сукупність уявлень про себе як суб'єкта професійної діяльності, наявність професійно значущих особистісних якостей, міри їх сформованості, визначення способів їх розвитку і корекції [1].

У цьому контексті особливу увагу варто приділити і професійній самооцінці. Зокрема, С.В.Семенова називає професійну самооцінку частиною особистісної самооцінки, яка формується й актуалізується в контексті професійної діяльності і змістовно спрямована на якості, які обслуговують предметно-професійну діяльність [5]. Згідно з дослідженнями Р.Бернса, успішність діяльності людини залежить від її уявлень про свої здібності не менше, ніж від самих здібностей [2]. Відтак, важливого значення набуває дослідження самооцінки професійно значущих якостей майбутніх психологів. Як стверджує Г.К.Радчук, рефлексивна адекватна самооцінка професійно значущих якостей особистості є одним з найважливіших критеріїв успішності професійного становлення. На відміну від загальної, самооцінка професійно значущих якостей особистості належить не до особистості загалом, а є специфічною самооцінкою по відношенню до певних проявів, якостей і можливостей особистості. На думку вченої, самооцінка професійно значущих якостей особистості є спеціальним, професійно орієнтованим відбиттям загальної самооцінки і дає можливість проектувати себе в майбутньому через усвідомлення теперішнього [4].

Отже, в контексті нашого дослідження рефлексивність розглядається як системне утворення суб'єктності, яке одночасно є і важливою професійно значущою якістю майбутнього психолога, і проявляється у сукупності уявлень спеціаліста про особливості ефективної професійної діяльності, про себе як суб'єкта учбово-професійної діяльності; професійній самооцінці та самооцінці професійно значущих якостей, міри їх сформованості, визначення способів їх розвитку і корекції. Відтак, для становлення високо-професійного фахівця-психолога важливою є робота над собою, спрямована на самопізнання, саморозвиток та активізацію особистісного потенціалу. Саме тому **метою** нашої статті стало експериментальне дослідження особливостей розвитку рефлексивних компонентів у структурі суб'єктності майбутніх психологів.

Виклад основного матеріалу. Векспериментальному дослідженні брали участь 237 обстежуваних – студентів спеціальності “Психологія” Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка (n=144) та Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника (n=93). Для реалізації мети дослідження було використано комплекс діагностичних методик: питальник рефлексивності (А.В. Карпов), методика “Особистісний диференціал” (адаптована у психоневрологічному інституті ім. В.М. Бехтерева), тест “Хто Я?” (М. Кун, Т. Мак-Партленд; модифікація Т.В. Румянцевої), малюнок “Мій майбутній професійний світ”.

Аналіз показників, одержаних за допомогою питальника рефлексивності (А.В. Карпов) (табл.1), свідчить, що в більшості обстежуваних виявлено середній рівень розвитку рефлексивності (59,92%).

Таблиця 1

**Розподіл показників розвитку рефлексивності
у майбутніх психологів (n = 237)**

Рівень	Кількість обстежуваних, у %			
	I курс	II курс	V курс	Уся вибірка
Низький	40,45	31,65	30,43	34,6
Середній	53,93	62,03	65,22	59,92
Високий	5,62	6,33	4,35	5,49

Отже, для 53,93% першокурсників, 62,03% другокурсників та 65,22% п'ятикурсників характерний недостатній рівень здатності до самоаналізу та самооцінки, осмислення та переосмислення власних дій, вчинків, системи стосунків з навколишнім світом. У 34,6% усіх випробуваних виявлено низький рівень рефлексивності. Зокрема, найбільший відсоток досліджуваних з низьким показником рефлексивності представлено серед студентів першого курсу (40,45%), дещо нижчими є ці показники на другому (31,64%) та п'ятому курсах (30,43%).

Дослідження особливостей ставлення до себе студентів-психологів ми здійснювали за допомогою методики "Особистісний диференціал" та тесту "Хто Я" М. Куна і Т. Мак-Партленда. Аналіз показників за шкалами методики "Особистісний диференціал" свідчить про те, що рівень загального самоствавлення у майбутніх психологів є вищим за середній (табл.2). Так, найвищі показники отримано за шкалою "Оцінка", а найнижчі – за шкалою "Сила".

Таблиця 2

**Розподіл показників загального самоствавлення
у студентів – психологів (n=237)**

Шкали	Кількість обстежуваних, у %		
	I курс	II курс	V курс
Оцінка	87,6	85,06	84,73
Сила	72,43	72,04	72,67
Активність	75,24	73,59	74,84

Порівняльний аналіз середніх значень показників допоміг нам виявити деякі відмінності між рівнем загального самоствавлення у студентів різних років навчання. Так, показник за шкалою "Оцінка" свідчить про достатньо високий рівень самоповаги,

самоприйняття, позитивного самоствавлення (42,05%). Причому динаміка розвитку цієї якості має тенденцію до зниження впродовж навчання (у першокурсників – 42,93%, у другокурсників – 41,68% і у випускників – 41,52%) (рис.1).

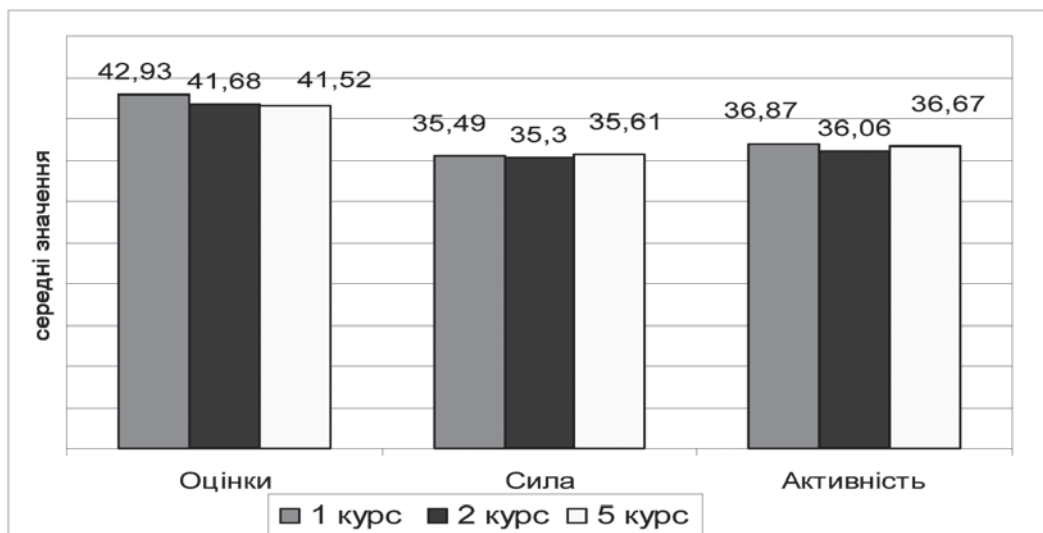

Рис.1. Розподіл середніх значень шкал загального самоствавлення у студентів – психологів (n=237)

Зниження цього показника у випускників свідчить про те, що до завершення навчання у ВНЗ у студентів знижується рівень самоповаги, підвищується самокритичність, незадоволеність власною поведінкою, рівнем досягнень.

Деяку іншу тенденцію спостерігаємо в динаміці показників за шкалою “Активність”. Зокрема, про середній рівень активності першокурсників свідчить показник 36,87%, який на другому курсі знижується до 36,06% і на п’ятому курсі зростає лише до 36,67%. Такі результати вказують на переважання пасивності, інертності у студентів-майбутніх психологів. Найнижчими є показники за шкалою “Сила”. Такі результати дають підстави визначити, що для більшості досліджуваних студентів характерні низький рівень упевненості в собі, недостатність самоконтролю, залежність від зовнішніх обставин та оцінок.

Аналізуючи показники за додатковою шкалою “Професійно значущі якості” (методика “Особистісний диференціал”), ми визначили, що у більшості студентів-психологів переважає рівень самооцінки професійно значущих якостей вищий за середній. Так, у студентів першого курсу (35,96%) цей показник знаходиться на рівні вище середнього (табл. 3), що можна пояснити такими факторами: необґрунтоване перенесення завищеної самооцінки зі сфери учбової діяльності у сферу професійного становлення; висока особистісна значущість майбутньої професійної діяльності.

Таблиця 3

**Розподіл показників самооцінки професійно
значущих якостей
у майбутніх психологів (n=237)**

Рівень	Кількість обстежуваних, у %			
	I курс	II курс	V курс	Уся вибірка
Низький	4,49	12,66	8,7	8,44
Нижче середнього	23,6	26,58	15,94	22,36
Середній	29,21	31,65	36,23	32,07
Вище середнього	35,96	26,58	34,78	32,49
Високий	6,74	2,53	4,35	4,64

Вже для більшості студентів другого (31,65%) та п'ятого (36,23%) курсів характерна адекватна самооцінка професійно значущих якостей особистості, яка свідчить про сформованість у цих студентів адекватного уявлення про свою особистість, свої психологічні особливості; глибокі знання тих вимог, які до нього ставить майбутня професія; вміння аналізувати і здійснювати глибокий аналіз і порівняння.

Кількість студентів з низькою самооцінкою є найнижчою у першокурсників, дещо вищою у п'ятикурсників і найвищою у другокурсників. Водночас спостерігаємо, що найбільший відсоток студентів з рівнем самооцінки професійно значущих якостей вищим за середній та високим представлений серед студентів першого курсу (35,96% і 6,74% відповідно). Дещо нижчим цей показник представлений у студентів п'ятого курсу (34,78% і 4,35%) та найнижчим у студентів другого курсу (26,58% і 2,53%). Такі результати, очевидно, свідчать про те, що впродовж навчання самооцінка професійно значущих якостей особистості студентів – майбутніх психологів зазнає деяких змін, однак не виявляє тенденції до адекватного зростання.

Досліджуючи особливості загального самоствавлення майбутніх психологів як "глобальної" самооцінки особистості, яка дає можливість прийняти та усвідомити себе через усвідомлення свого ставлення до світу, через предметне ставлення до інших людей і, головне, – через свою практичну діяльність і її результати, через те, що особистість вважає своїм (І.С.Кюн, А.Г.Спіркін, В.В.Столін, І.І.Чеснокова), ми використовували тест "Хто Я" М.Куна і Т.Мак-Партленда (адаптація Т.В.Румянцевої). Рівень розвитку показників самоствавлення визначається за шкалами: самооцінка, рефлексія, співвідношення соціальних ролей та індивідуальних характеристик, ідентифікація з соціально-професійною роллю.

Так, доповнюючи картину загального самоствавлення у досліджуваних (шкала “Оцінка” методики “Особистісний диференціал”) визначенням рівня адекватності їх самооцінки за шкалою “Самооцінка” (табл. 4), можна зробити висновок, що для більшості майбутніх психологів характерна неадекватно завищена самооцінка (68%). І ця тенденція спостерігається на усіх досліджуваних курсах: 64% першокурсників, 80% другокурсників та 61% п’ятикурсників.

Таблиця 4

**Розподіл показників адекватності самооцінки
у майбутніх психологів (n=237)**

Рівень самооцінки	Кількість обстежуваних, у %			
	I курс	II курс	V курс	Уся вибірка
Адекватна	25	20	33	26
Неадекватно завищена	64	80	61	68
Неадекватно занижена	1	-	4	2
Нестійка	10	-	2	4

Такий результат свідчить про те, що більшість майбутніх психологів, з одного боку, переоцінює свої можливості, а з другого – недооцінює власні недоліки. Вони ставлять перед собою завищені цілі, яких не можуть реально досягнути. У них завищений рівень домагань, який не відповідає їх реальним можливостям. Лише 26% досліджуваних виявили адекватну самооцінку. Зокрема, найвищий відсоток досліджуваних з адекватною самооцінкою зафіксовано серед п’ятикурсників – 33%. Для цих студентів характерні спроможність реалістично усвідомлювати й оцінювати свої достоїнства та недоліки, позитивне самоствавлення, самоповага, прийняття себе.

Показники шкали “Рефлексія” вказують на те, що для більшості студентів-майбутніх психологів характерний середній рівень розвитку рефлексії (77%). Це підтверджується і результатами, одержаними за методикою А.В. Карпова. Лише 22% досліджуваних характеризуються високим рівнем розвитку уявлень про себе, усвідомлення своїх індивідуальних особливостей (табл. 5). Так, 89% першокурсників виявили середній рівень розвитку рефлексії, 10% – високий і 1% – низький. На другому курсі низького рівня рефлексії не виявлено, у 78% досліджуваних зафіксовано середній рівень рефлексії, а у 22% – високий. Найбільше студентів з високим рівнем рефлексії виявлено на п’ятому курсі (39%), для 59% цих досліджуваних притаманний середній рівень, а для 2% – низький.

Таблиця 5

Розподіл показників рефлексії майбутніх психологів (n=237)

Рівень	Кількість обстежуваних, у %			
	I курс	II курс	V курс	Уся вибірка
Високий	10	22	39	22
Середній	89	78	59	77
Низький	1	-	2	1

Про рівень усвідомлення майбутніми психологами унікальності свого внутрішнього світу свідчать показники за шкалою “Співвідношення соціальних ролей та індивідуальних характеристик”. Зокрема, у більшості досліджуваних (59%) переважають індивідуальні характеристики (табл. 6). Найбільша кількість студентів з показником особистісної ідентичності виявлена на першому курсі (71%), значно менша – на другому та п’ятому курсах (52%). Майже удвічі нижчим є показник соціальної ідентичності за загальною вибіркою (32%). Однак вже тут спостерігаємо зворотну динаміку: зростання від першого (21%) до п’ятого курсу (41%). Отже, можна стверджувати, що здатність усвідомлювати і приймати власну унікальність у майбутніх психологів знижується до завершення навчання у ВНЗ. Натомість у випускників, порівняно з першоккурсниками, зменшується частота конструктів, які вказують на особливості зовнішності (високий, вродлива, кароока тощо) і за шкалою хороший – поганий, сильний – слабкий тощо, зростає усвідомлення важливості належності до тієї чи іншої групи (студент, спеціаліст, майбутній психолог тощо).

Таблиця 6

Співвідношення соціальних ролей та індивідуальних характеристик у майбутніх психологів (n=237)

Ідентичність	Кількість обстежуваних, у %			
	I курс	II курс	V курс	Уся вибірка
особистісна	71	52	52	59
соціальна	21	37	41	32
соціально-особистісна	8	11	7	9

Такий результат підтверджується аналізом співвідношення кількості відповідей, що визначають соціально-рольові позиції досліджуваних. Зокрема, лише 40% усіх студентів ідентифікує себе з соціально-професійною роллю “майбутній психолог” (табл. 7). Ця тенденція зростає від першого до п’ятого курсу: 31% першоккурсників, 42% другоккурсників і 48% п’ятикурсників. Водночас 62% досліджуваних виявляють позицію “Я-студент”, яка є домінуючою на п’ятому курсі (72%).

Таблиця 7

**Розподіл соціально-рольових позицій
у майбутніх психологів (n=237)**

Ідентифікація з соціально-професійною роллю	Кількість обстежуваних, у %			
	I курс	II курс	V курс	Уся вибірка
Я – майбутній психолог	31	42	48	40
Я – студент	48	70	72	62

Особливості ідентифікації з майбутньою професійною роллю відображаються у проєктивних малюнках студентів на тему “Мій майбутній професійний світ”. Аналізуючи малюнки студентів, ми умовно виділили 3 групи досліджуваних (табл. 8). Малюнки, віднесені нами до першої групи (46,4% обстежуваних), виконані у метафоричній формі (сонце, посмішка, рука допомоги тощо), у них відсутній чітко структурований образ майбутньої професійної діяльності, недиференційований образ себе як майбутнього психолога (табл.8). Досліджувані цієї групи (40,4% першокурсників, 43,04% другокурсників та 58% п’ятикурсників) акцентували увагу на зовнішніх атрибутах професії “психолог” (кабінет, стіл, крісло тощо), а отже, для них найбільш привабливими є саме зовнішні атрибути майбутньої професії, а не її зміст.

У центрі уваги досліджуваних, віднесених нами до другої групи (37,6% усієї вибірки), – оволодіння психологічними знаннями. Зображення книг, підручників, стимульного матеріалу, ручок, олівців тощо (47,2% першокурсників, 43,04% другокурсників та 18,8% п’ятикурсників) свідчить про спрямованість цих студентів на зміст навчальної діяльності, усвідомлення важливості ґрунтовної психологічної освіти для майбутньої професійної діяльності (табл. 8). Предметна обстановка тут виступає засобом позначення ситуації професійної діяльності.

Таблиця 8

**Розподіл показників уявлень майбутніх психологів про
майбутню професію (n=237)**

Групи	Показники	Кількість досліджуваних, у %			
		I курс	II курс	V курс	Уся вибірка
I	Невизначеність уявлень	40,4	43,04	58	46,4
II	Спрямованість на зміст навчальної діяльності	47,02	43,04	18,8	37,6
III	Орієнтація на зміст майбутньої професійної діяльності	12,4	13,9	23,2	16

Аналіз малюнків досліджуваних третьої групи (16% усієї вибірки) дозволив нам відзначити наявність у них достатньо повної системи уявлень про себе як про майбутніх психологів у сфері майбутньої професійної діяльності (табл.8). Уявлення цих студентів про майбутній професійний світ відрізняються багатоплановістю, структурованістю, виокремленням різних аспектів і напрямків роботи. Усі досліджувані цієї групи зобразили конкретні ситуації професійної діяльності психолога, але, на відміну від зображень, виконаних студентами першої та другої груп, на цих малюнках акцент змістився з предметної обстановки на зміст професійної діяльності психолога. Невід'ємною частиною малюнків цієї групи є образ себе як майбутнього психолога.

Водночас лише у незначній кількості малюнків студентів, віднесених до цієї групи, зображена людина чи група людей, без якої психологічна професія втрачає будь-яке смислове навантаження (12,4% на першому курсі, 13,9% на другому курсі та 23,2% на п'ятому курсі). Це свідчить про те, що, хоча й увага студентів зосереджена на собі як майбутньому професіоналові, на власній особистості, однак в основі наявного образу "Я – психолог" лежить лише зовнішня предметна схожість ситуацій діяльності, а не розуміння цілей і завдань своєї майбутньої професійної діяльності, усвідомлення меж своєї компетентності у тій чи іншій галузі. Тому, можна зробити висновок про недостатню чіткість уявлень у майбутніх психологів про зміст професії "психолог" і своє місце у ній.

Отже, за результатами експериментального дослідження особливостей розвитку рефлексивних компонентів у структурі суб'єктності майбутніх психологів можна зробити такі висновки:

1. Середній рівень розвитку рефлексивності майбутніх психологів вказує на недостатній рівень здатності до самоаналізу та самооцінки, самооцінки професійно значущих якостей, нечіткість уявлень про зміст майбутньої професійної діяльності і своє місце у ній; недостатнє осмислення власних дій, вчинків, системи стосунків з навколишнім світом.

2. Стан загального самоствавлення у студентів-психологів відзначається достатньо високим рівнем самоповаги, одночасно з підвищеною самокритичністю, незадоволеністю власною поведінкою, рівнем досягнень, переважаням пасивності, інертності, невпевненістю в собі, недостатністю самоконтролю, залежністю від зовнішніх обставин та оцінок.

3. У студентів переважає завищений рівень самооцінки професійно значущих якостей. Більшість майбутніх психологів, з

одного боку, переоцінюють свої можливості, а з другого – недооцінюють власні недоліки, ставлять перед собою завищені цілі, яких не може реально досягнути; їх високий рівень домагань не відповідає реальним можливостям.

Отже, результати емпіричного дослідження показали недостатній рівень розвитку рефлексивних компонентів суб'єктності майбутніх психологів. А це свідчить про те, що освітнє середовище вищої школи недостатньо сприяє розгортанню суб'єктного потенціалу студентів.

Список використаних джерел

1. Бадалова М.В. Профессиональная рефлексия практических психологов: опыт изучения / М.В. Бадалова // Практична психологія та соціальна робота. – 2002. – №4. – С.28-30.
2. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание / Р. Бернс; пер. с англ. – М.: Прогресс, 1986. – 421 с.
3. Пов'якель Н.І. Професійна рефлексія психолога–практика / Н.І. Пов'якель // Практична психологія і соціальна робота. – 1998. – № 6-7. – С. 3-6.
4. Радчук Г.К. Формування самооцінки професійно значущих якостей особистості старшокласника при виборі педагогічної професії: дис. ... кандидата психол. наук: 19.00.07 / Радчук Галина Кіндратівна. – К.,1992. – 216 с.
5. Семёнова С.В. Теоретический анализ проблемы уровня притязаний личности /С.В. Семёнова // Психологические основы педагогической деятельности: материалы 28-й научной конференции / под ред. А.Н. Николаева. – Санкт-Петербургская гос. акад. физ. культуры им. П.Ф. Лесгафта. – СПб., 2001. – С. 38-40.

In the article highlights the problem professional and personal development of future psychologist; subjectivity is considered a defining characteristic, which is understandable due to intrinsic logic of personal and professional development of future psychologist; primary emphasis is placed on the results of experimental study of the development of reflexive components in the structure of subjectivity future psychologists who indicate the inadequate level development of the investigated parameters.

Keywords: professional and personal development, subjection of future psychologists, subjective quality, reflexivity, self-esteem, self, professional self-esteem, self-esteem professionally significant qualities.

Отримано: 2.03.2012 р.